

Proceedings of the conference on minority languages and mass communication held October 22 - 23, 1987, E. Kardelj University of Ljubljana, Ljubljana, 191 - 194

Eteli G. Tumanjan (*Moskva*)

O NACIONALNO-JEZIČKIM PROBLEMIMA U REPUBLIKAMA ZAKAVKAZJA (JERMENIJI, GRUZIJI, AZERBEJDŽANU)

Region triju zakavkaskih republika - Jermenije, Gruzije i Azerbejdžana sadrži niz specifičnih crta karaktertističnih za taj areal. Svaka republika zakavkasnog regiona što se razmatra predstavlja jedinstvenu etnolingvističku i kulturno-istorijsku datost. Postojanje zajedničkih crta u njima objašnjava se uticajem onih procesa koji su postojali u razvoju svih jezika naroda u uslovima federativne države.

Razgraničavanje nacionalno-jezičkih obilježja u konkretnoj republici na specifične i univerzalne ne samo što omogućuje da se danas bolje shvati status tih jezika i nacionalnih kultura nego pomaže da se ispolje i najaktuelniji problemi jezičkoga života, od čijeg rješavanja u velikoj mjeri zavisi stanje međunacionalnih odnosa i opšti nivo kulturnog razvoja nacije.

Jezičku situaciju određuje ne samo nacionalni sastav stanovništva, njegovi socijalno-demografski parametri, nego umnogome takode i nivo nacionalno-jezičke svijesti koja uključuje odnos naroda prema njegovoj duhovnoj kulturi, naročito prema jeziku, njegovu ocjenu analognih insitucija okolnih naroda. Postoji mišljenje da je u dijalektici života svake višenacionalne države ugrađena mogućnost pojave protivurječnosti u oblasti nacionalnih odnosa. Međunacionalna trvenja bujaju s posebnom snagom u istorijski prelomnim momentima razvoja društva kada unutrašnje protivurječnosti izbijaju na površinu posebno reljefno. Takvim prelomnim momentom u životu naroda SSSR-a, među njima i zakavkaskih republika, predstavlja perestrojka u kojoj je došlo do preispitivanja i ponovnog valorizovanja svih društveno-političkih, kulturnih i duhovnih vrijednosti na kojima se gradio čitav prijašnji život društva.

U formiranju međunacionalnih odnosa u Jermeniji, Gruziji i Azerbejdžanu osim etnolingvističkih i društveno-demografskih parametara značajnu ulogu igraju nacionalna psihologija, koja se formira na osnovu duhovne kulture, nacionalne tradicije, specifika svakodnevnog načina života, odnos prema jeziku, religiozna pripadnost, prirodno okruženje. Posebna uloga u nacionalnim interakcijama pripada jeziku. Kao najizraženije obilježje nacionalne svijesti i duhovne kulture, jezik je tijesno povezan sa stanjem društva: potiskivanje jezika se, isto kao i gušenje nacionalne duhovne kulture, krajnje negativno odražava na moralna osjećanja narodâ, njegovu nacionalnu svijest. Nije čudno da se upravo u osnovi međunacionalnih sukoba zakavkaskih republika nalaze neriješena pitanja vezana za status nacionalnih jezika, stanje duhovne kulture naroda, između ostalog i religioznog samoizražavanja.

Jezička situacija u navedenim republikama Zakavkazja nastala je, s jedne strane,

na osnovu svojih unutarnjih zakonomjernosti i u zavisnosti od stanja jezika - komponenata njegovog društveno-komunikativnog sistema. Ali, s druge strane, ona je u određenoj mjeri podvrgnuta djelovanju opštih procesa do kojih je dolazilo u kulturno-jezičkom životu naroda čitave zemlje u cjelini. Stoga je neophodno, prije nego što se pređe na karakteristiku jezičke situacije u svakoj od navedenih republika pojedinačno, da se bar nakratko zaustavimo na opštim procesima koji su u nekoj mjeri određivali specifikum jezičke situacije zakavkaskih republika u cjelini.

Nacionalno-jezički život naroda SSSR-a tokom više od 70 godina je proticao u okvirima centralizovanog upravljanja njegovim procesima uz primjenu administrativno-komandnih metoda privređivanja. Taj način upravljanja prodro je i u oblast jezičke politike i jezičke izgradnje. Ma kako bilo paradoksalno, navedena metoda centralizovanog upravljanja prvih godina nakon revolucije (20-30-te godine) dala je veoma pozitivne rezultate za jezike naroda SSSR-a. Ti su očigledni uspjesi, čije je značenje teško ocijeniti, povezani prije svega sa sveobuhvatnom likvidacijom nepismenosti, koja je ponekad dostizala 99%. Da bi se zemlja podigla iz ruševina, bio je potreban obrazovan kadar stručnjaka. Ali od 130 naroda SSSR-a samo je 20 imalo svoju pismenost i književne oblike jezika. U toku tih godina oko 50 naroda bez pisane tradicije dobilo je pismenost, formirali su se književni jezici; bila su usavršena pisma, otvarane škole na nacionalnim jezicima, izdavani udžbenici, rječnici, literatura raznih žanrova, pojavila su se sredstva masovnog informisanja, periodika, otvarane su visokoškolske ustanove, počelo je naučno istraživanje nacionalnih jezika. Administrativno-komandni metod djelovao je precizno i sa tačnim ciljem, postižući značajne uspjehe u podizanju opšte kulture naroda. Ali je od 40-ih godina dalji procvat jezika i kulture mnogih naroda počeo da slabi. Prvobitno centralizovano upravljanje jezičkim procesima i jezičkom izgradnjom postalo je sada kočnica razvoja pošto je pravilna orijentacija vrhova na razvoj nacionalno-jezičke kulture prešla u svoju suprotnost. Mnogi mali narodi i etničke grupe koje su dobile pismenost, škole sa nastavom na nacionalnim jezicima za koje su pisani udžbenici, izdavana literatura itd. krajem 40-ih godina i dalje bili su lišeni tih "privilegija" koje su tada tumačene kao nerentabilno i neopravdano trošenje državnih sredstava. To je dovelo ne samo do smanjivanja funkcija nacionalnih jezika nego i do gubljenja prestiža maternjih jezika u očima nosilaca. Započet je proces denacionalizacije i širenja nacionalnog nihilizma, odnosno postepenog gubljenja nacionalno-kulturnih obilježja etnosa - jezika, istorijskih tradicija, vanjskih atributa nacionalne pripadnosti i sl. Pokušaji saveznih republika i autonomija da onemoguće te procese, njihova težnja za samostalnim rješavanjem nacionalno-kulturnih pitanja vrhovi su doživljavali kao ispoljavanje različitih oblika nacionalizma, nacionalnog separatizma.

Postavlja se pitanje kako se odrazio period procvata nacionalnih jezika, kao i procesi denacionalizacije i nacionalnog nihilizma na jezičku situaciju u regionu triju zakavkaskih republika. Analiza je pokazala da pojava devalviranja nacionalno-jezičkih vrijednosti koje se zapažaju kod niza drugih naroda (Bjelorusa, Ukrajinaca,

naroda mnogih autonomnih republika i dr.), u kavkaskim republikama ili nije bilo ili su bile svedene na minimum. Može se pretpostavljati da je značajnu ulogu ovdje odigralo postojanje u sve tri republike razvijenih nacionalnih književnih jezika. Jermeni i Gruzini su stvorili svoju originalnu pismenost i književnost još u V vijeku. Azerbejdžanci su to uradili znatno kasnije, pa ipak nakon oktobarske revolucije, kada su mnogi narodi bez pisane tradicije prvi put dobili pismenost i počeli da formiraju svoje književne jezike, jezici Jermena, Gruzina, Azerbejdžanaca su išli dalje u svome razvoju: širili su svoje funkcije, postajali su polifunkcionalnim jezicima, pokrivali oblasti kao što je narodno obrazovanje, nauka, administracija, sfere duhovne kulture, izdavaštva, periodike i sl. Upravo stoga nacionalni nihilizam i denacionalizacija ovdje nisu imali takvih rušilačkih posljedica kao što je to bilo kod drugih naroda. U republikama se posvuda zapaža doboko poštovanje prema nacionalnom jeziku, visoka ocjena njegovih funkcionalnih i opštekulturnih vrijednosti, privrženost istorijskim i umjetničko-estetskim tradicijama koje on izražava. Devalvacija nacionalnog jezika i kulture u Armeniji, Gruziji i Azerbejdžanu je izuzetna pojava, pošto joj se protivi visoka nacionalna svijest, ojačana drevnim kulturnim tradicijama tih republika, prestižem književnih jezika.

Za razliku od nekih drugih jezičkih regiona u kojima ruski jezik ograničava funkcije nacionalnih jezika, u zakavkaskim republikama uz dovoljno široku upotrebu ruskoga jezika ovaj posljednji funkcioniše ne na račun potiskivanja nacionalnih jezika, nego paralelno s njima. Na primjer, postojanje u visokoškolskim ustanovama dvaju jednakih fakulteta na ruskom i nacionalnom jeziku (izbor zavisi od želja polaznika) itd. Neosporno, ruski jezik ovdje ima istovremeno i one funkcije koje ne mogu vršiti nacionalni jezici, recimo, različita poslovna dokumenta za vanrepubličke odnose moraju biti urađena na opšterazumljivom za sve ruskom jeziku itd.

Jezici triju republika genetski spadaju u razne porodice - jermenski je indoevropski jezik, gruzinski pripada iberijsko-kavkaskoj porodici, azerbejdžanski turkijskoj. Armenija i Gruzija su hrišćanske zemlje - Gruzini su pravoslavci, Jermeni hrišćani apostolsko-grigorijanske ispovijesti. Hrišćanstvo je u obje zemlje primljeno 301. godine. Azerbejdžanci su muslimani-šiiiti. Različitost konfesija u znatnoj se mjeri odražava na kulturno-jezičku orijentaciju tih naroda, na nacionalne tradicije itd.

Jermenska SSR. Po nacionalnom sastavu Armenija zauzima posebno mjesto - to je najmonoetničija republika u čitavom Sovjetskom Savezu, u kojoj jermensko stanovništvo čini više od 90% ukupnog broja ukupnog stanovništva republike. Ostalih 8-10% daju Rusi, Kurdi, Azerbejdžanci i neki drugi. Gradsko stanovništvo čini 2/3, seosko 1/3 od ukupnog broja stanovništva republike. U Jermenskoj SSR nema nikakvih autonomnih područja (za razliku od Gruzije i Azerbejdžana). Teritorijalno to je najmanja od 15 saveznih republika zemlje. Njeno je stanovništvo prema podacima iz popisa od 1989. godine imalo 3,304.000 žitelja, od toga Jermena 3,082.000, Azerbejdžanaca 84.860, Rusa 51.553, Kurda 56.028. Jermeni su disper-

zno naseljeni zbog akcija genocida kojih je bilo u predrevolucionarno doba, a takođe u vezi sa događajima iz posljednje dvije godine. U granicama SSSR-a (osim Jermenije) kompaktno Jermeni žive na teritoriji Gruzije, Azerbejdžana.

Dominirajuća komponenta u društveno-komunikativnom sistemu republike je jermenski jezik u različitim oblicima njegova postojanja: književnog jezika, mnoštva dijalekata, koji se međusobno veoma razlikuju, i urbanih govora.

Jermenski književni jezik široko se upotrebljava u oblastima kao što je visoko obrazovanje, nauka, administracija unutar republike, izdavaštvo, sredstva masovnog informisanja, školsko obrazovanje. Naporedo sa jermenskim jezikom u mnogim od navedenih sfera paralelno funkcioniše i ruski jezik. Treba istaći da se u posljednje dvije godine zapaža jasna tendencija izvjesnog ograničavanja funkcija ruskoga jezika, posebno u sferi svakodnevnog komuniciranja i, što je posebno važno, u sferi školskog obrazovanja: roditelji su počeli davati prednost školama sa nastavnom na jermenskom jeziku.

Zbog homogenog sastava stanovništva republike osnovni tip dvojezičnosti je jermensko-ruska dvojezičnost. Postoji takođe i kurdsko-jermenska dvojezičnost raširena među kurdskim stanovništvom republike. Kao rezultat zaoštavanja odnosa u Azerbejdžanskoj SSR Jermeni su u velikim talasima migrirali iz te republike. S druge strane, dio azerbejdžanskog stanovništva Jermenije je zbog nacionalnih sukoba migriralo u Azerbejdžan.

Gruzinska SSR ima šaren nacionalni sastav. U republiku ulaze Aphaška i Adžarska ASSR i Jugo-Osetinska autonomna oblast. Ukupno u republici po podacima iz 1989. godine ima 5,396.000 ljudi. Od toga Gruzina 3,789.000, Rusa 338.645, Azerbejdžanaca 307.424, Jermena 436.615, Abhazaca 93.275, Osetinaca 164.009 i dr. Gruzini žive kompaktno, pretežno na teritoriji svoje republike. Gruzinski jezik je priznat za državni isto kao i jermenski još 20-tih godina. Seoskog stanovništva brojčano ima manje od gradskog.

U republici je rašireno mnoštvo tipova dvojezičnosti i višejezičnosti. Među njima osnovni su: gruzinsko-ruska dvojezičnost, jermensko-gruzijska, jermensko-ruska, jermensko-gruzinsko-ruska trojezičnost, aphaško-ruska dvojezičnost, aphaško-rusko-gruzinska trojezičnost. Gruzinskom jeziku, polifunkcionalnom po svojoj prirodi, pripada donimiraјуća uloga u društveno-komunikativnom sistemu. Pošto ima tradiciju duge pismenosti, gruzinski jezik pokriva širok spektar društvenih sfera, počev od narodnog obrazovanja pa sve do nauke. U društveno-komunikativnom sistemu republike zauzima dominantan položaj. Danas se zapaža dosta izražena tendencija daljeg proširivanja njegovih funkcija u onim regionima republike u kojima kompaktno žive nacionalne manjine (Aphasci, Osetini). U republici značajnu ulogu igra i ruski jezik. Međutim, njegove funkcije u nekim društvenim sferama u nizu slučajeva počinje da vrši gruzinski jezik (administracija, međunacionalno sporazumijevanje, prelazak pojedinih škola na gruzinski jezik itd.).

Postojanje autonomija u okvirima Gruzije, u kojima nacionalni sastav ima

veoma šaren karakter, u znatnoj mjeri komplikuje jezičku situaciju u republici. Porast nacionalne svijesti, koji se zapaža posvuda u čitavom Sovjetskom Savezu nakon mnogo godina zastoja, u svakom regionu poprima specifične oblike. U Gruziji je to došlo do izražaja u obliku zaoštavanja odnosa između autonomija (Aphaške ASSR i Jugo-Osetinske autonomne oblasti) i republičkih vlasti. Obje autonomije traže veću slobodu u rješavanju svojih kulturno-jezičkih pitanja, korišćenje nacionalnog jezika u širim razmjerama, a vlasti savezne republike zauzimaju u tome pitanju drugačiju poziciju, insistirajući na daljem proširivanju funkcija gruzinskog jezika kao jezika priznatog za državni i, prema tome, kao obaveznog za sve druge narode koji žive na teritoriji Gruzije. Događaji posljednjih godina u Aphaškoj ASSR i Jugo-Osetinskoj autonomnoj oblasti dosta su jasno ispoljili protivrječnosti u međusobnim odnosima Gruzina i Osetina te Gruzina i Abhazaca na planu realizacije jezičke politike od strane vlasti.

Azerbejdžanska SSR takođe ima šaren višenacionalni sastav. Na njenoj teritoriji nalaze se dvije autonomije (Nahičevanska ASSR i Nagorno-Karabaška autonomna oblast). Ukupno u republici prema podacima iz 1989. godine ima 7,019.000 ljudi. Od toga Azerbejdžanci čine 5,800.000, Rusi 392.303, Ukrajinci 32.344, Gruzini 13.986, Jermeni 390.495 (sada znatno manje u vezi sa pogromima i migracionim procesima), Avarci 44.072, Lezgini 171.395, Tati 28.019 i dr. Gradsko stanovništvo čini 54 %, seosko 46 %.

U Azerbejdžanu živi dosta kompakta masa predstavnika različitih naroda Dagestana, Kavkaza (Tališi, Lezgini, Avarci, Kurdi, Krizi i dr.). Mnogi su se od njih za vrijeme popisa upisivali kao Azerbejdžanci. Uključivanje u veće nacije objašnjava se najčešće proestizmom jezika, kulture azerbejdžanskog naroda, nepostojanjem škola na svome jeziku, pismenosti. U drugim slučajevima nacionalnost se određuje metodom ispoljavanja volje, pod pritiskom lokalnih vlasti odozgo - nepokoravanje prijeti lišavanjem mogućnosti da se dobije dobar položaj, da se brzo napreduje na službenoj ljestvici i dr. Slična pojava "stapanja" naroda karakteristična je i za druge višejezične regione zemlje, posebno u područjima stanovanja naroda bez pisane tradicije (Pamir, Dagestan i dr.). Ta "konsolidacija" dovodi do gubljenja kod naroda svoga etnonima, do svodenja njegova jezika na nivo svakodnevnog, čime se guše procesi jezičkog i duhovnog razvoja malih naroda.

Zapaža se interesantna situacija kada se dobrovoljno stapanje odvija na osnovu psihološkog urastanja. Tako, prema zapažanjima J. D. Dešerijeva, neki malobrojni narodi na području Azerbejdžana, na primjer, Krizi (5-6.000), Budusi (2-3.000), Hinalukdani nazivaju sebe Azerbejdžancima i čak se vrijeđaju ako ih neko ne smatra za takve zato što su sačuvali svoje maternje jezike u sferi porodične komunikacije. Postoje i narodi koji, kao na primjer, Lezgini, zatim Kurdi i dr. žive u kompaktnoj masi i koji odučnije postavljaju pitanje razvoja maternjih jezika, nacionalne kulture, samobitnosti.

U Azerbejdžanu su rašireni različiti tipovi dvo- i višejezičnosti: azerbejdžan-

sko-ruska, jermensko-rusko-azerbejdžanska, avarsko-azerbejdžanska, lezginsko-azerbejdžanska, avarsko-rusko-azerbejdžanska i dr.

U društveno-komunikativnom sistemu republike polifunkcionalni azerbejdžanski književni jezik zauzima dominirajući položaj. U seoskim područjima rašireni su dijalekti. Književni se jezik koristi u oblasti narodnog obrazovanja, između ostalog i visokoškolskog, nauke, izdavaštva, u administraciji, masovnoj komunikaciji itd. Naporedo sa azerbejdžanskim književnim jezikom značajnu ulogu igra i ruski jezik, koji se paralelno upotrebljava u mnogim od gore navedenih sfera istovremeno sa azerbejdžanskim.

Danas su postali složeni odnosi između azerbejdžanske republike i autonomne oblasti Nagorni Karabah, koji ulazi u njen sastav, u vezi sa propustima u funkcionisanju jermenskog jezika i jermenske kulture u autonomnoj oblasti. U isto vrijeme u svim se republikama Zakavkazja zapaža tendencija realnog proširivanja društvenih funkcija jezika koji odavno imaju status državnih.

Muhamed Nezirović (Sarajevo)

SUSRET DVA SVIJETA: SEFARDSKOG I SLAVENSKOG U BOSNI I HERCEGOVINI

Poslije protjerivanja iz Španjolske 1492. i iz Portugala 1497. godine, što je predstavljalo posljednju etapu srednjovjekovne židovske povijesti u kršćanskom pirinejskom svijetu veliki broj iberijskih Jevreja /Španjolaca, Katalonaca i Portugalaca/ se rasuo Evropom u potrazi za jednom novom domovinom koja bi bila dobrohotnija i milostivija od one prethodne koju su oni nazivali *Sefarad* ili na arapskom *Al Andalus* ili jednostavno Španjolska koju su oni upravo napustili. Izgleda da su ovi izgnanici našli najsigurnije utočište na teritorijama nekadašnjeg Osmanskog Carstva. Teren je svakako od ranije bio pripremljen. Već nešto ranije, godine 1454. zapadni Židovi su primili jedno pismo koje je sastavio veliki rabin Izak Zarfati, i sam prebjeglica iz Njemačke u Tursku, i koje je uputio "svim svetim sinagogama Zapada" u kojem je pozivao svoje suvjernike da se s njim ujedine pod gospodstvom turskog sultana u "sretnom Carstvu Ismaila".

Najveći dio ovih Židova bio je dakle prihvaćen u posljednjim godinama petnaestog stoljeća uz znakove naklonosti i srdačnosti ne samo zvaničnih vlasti sultana Bajazita II nego i stanovništva turskih primorskih gradova, u koje se ovo nesretno življe u prvi mah iskrcalo.

Pripovijeda se da je sultan Bajazit II, vidjevši ih kako se iskrcevaju u Solunu a već poznajući njihov radni elan, smatrao Ferdinanda Katoličkog za čudnog kralja. "Španjolski kralj je glupak koji bogati moju zemlju", govorio je on. Na taj način španjolski i portugalski Židovi su bili lišeni svoje zemlje i svoje domovine. Još jednom se u njihovoj historiji ponovila situacija o kojoj je govorio Moše ibn Esdra /1080-1139/, veliki jevrejsko-španjolski pjesnik četiri stoljeća ranije, prilikom invazije Almohada na slobodniju arapsku Španjolsku:

Ay! sobre Sefarad descendió una calamidad desde los ciclos
mis ojos vierton lagrimas aguas.

El llanto de mis ojos, como llanto do avestruz, es por la ciudad de Lucena.

Jao! na Španjolsku pade teška nevolja sa nebesa
moje oči liju rijeke suza.

Plać sinova mojih je poput suza noja, za grad Lucenu.

Izgnanici pristigli na kraju tog petnaestog stoljeća uvijek su bili zahvalni sultanovoj vlasti. Jedna pjesma objavljena u jednom jevrejsko-španjolskom listu iz Smirne objavljena 1892. godine za četiristotu obljetnicu njihovog dolaska u Tursku odslikava zorno to duševno stanje i osjećaj zahvalnosti jevrejskih zajednica prema Otomanskom Carstvu: